

رهیافتی بر نقش موقوفات در ساماندهی فضاهای شهری (با نگاه ویژه بر موقوفات شهر اصفهان)

دکتر محمدرضا بمانیان*

دانشیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

مهندس پرهام بقایی**

کارشناس ارشد معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

مهندس آرین امیرخانی***

کارشناس ارشد معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

A Survey on the Role of pious Foundations in Forming the Urban Spaces with Particular Reference to the Foundations of Isfahan Province

Abstract

Pious foundations have always had a vital importance in survival of cultural, economic and social centers. Besides, their otherworldly effects these foundations have an important role in forming and trimming urban and suburban spaces. Thus they have got a high position in Islamic culture and Islamic cities. This is indeed important in Iran due to the blend of pious foundations with Islamic cultures.

In the history of Iranian architecture there are traces of different pious constructions such as schools, mosques, caravanserais, baths, bazaars, etc.

With no doubt, each of the above foundations has had an important role in forming the scientific bases and thoughts of the society.

In this survey, the results and effects of having such foundations are discussed in the society today.

The results show the important role of pious foundations in forming the urban design of Isfahan province. Meanwhile, we can express that due to the existence of Islamic thoughts and culture in different regions of Iran, various forms of such foundations have always been found through the history of this country.

Keywords: Pious foundation, Islam, Urban Spaces, Isfahan

چکیده

موقوفات در تأسیس و تداوم حیات نهادها و مراکز فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی تأثیر فراوانی داشته و توانسته‌اند در دوره‌های مختلف تاریخ، منشأ حرکت‌های مؤثری باشند. پیوستگی وقف با اسلام و به عبارتی پشتوانه‌های دینی آن باعث می‌شود، که توجه شایانی از سوی جامعه نسبت به آن به عمل آید. در تاریخ، مدارس علمیه، مساجد، تکایا، حسینیه‌ها و حتی کاروانسراها، حمام‌ها و بازارچه‌های بسیاری دیده می‌شود، که محصول وقف هستند. بی‌تردید هر یک از این نهادها و مراکز در شکل‌گیری نظام فکری و علمی جامعه، نقش حائز اهمیتی داشته‌اند. امروزه نیز وقف، خود را به شکل‌های گوناگونی چون تأسیس مدارس، اهدای کتاب به کتابخانه‌ها و تأسیس مراکز علمی و تحقیقی نشان می‌دهد. طبیعی است مطالعه و پژوهش در این زمینه می‌تواند راهنمای مناسبی برای گسترش فرهنگ وقف و سوق دادن امکانات جامعه به سوی فراهم آوردن بسترهای مناسب آموزشی، تحقیقی و نظایر آن باشد.

در پژوهش حاضر درباره نتایج و آثار وقف به صورت واقعی و عینی بحث می‌شود. این پژوهش که در قالب مطالعه توصیفی و گذشته‌نگر صورت پذیرفته است، بیانگر آن است که در شهری مانند اصفهان، وقف تا چه اندازه توانسته تأثیرگذار باشد. بدیهی است که پذیریم موقعیت تمامی شهرهای ایران به دلیل حضور و نفوذ بیش دینی با این مفهوم دینی گره خورده و در نتیجه در هر شهری می‌توان آثاری از وقف را در تأسیس و اداره مساجد، مدارس، بیمارستان‌ها و مواردی از این دست مشاهده نمود.

واژگان کلیدی:

موقوفات، وقف اسلامی، فضای شهری، اصفهان

مقدمه:

فرهنگ و تمدن اسلامی و عناصر تشکیل دهنده آن به گونه‌ای است، که در صورت شناخت عمیق و همه‌جانبه آنها می‌توان راه کارهای توسعه و پیشرفت معنوی و مادی جامعه بشری را از یک سو و چاره حل معضلات و مشکلات آن را از سوی دیگر در تعالیم حیات‌بخش این فرهنگ الهی جستجو کرد. توصیه به داشتن روحیه انفاق، احسان، ایثار، تعاون، فداکاری، نوع‌دوستی، تعاضد، همیاری و ایجاد صدقات جاریه در قالب سنت حسنه وقف یکی از عناصر و عوامل به‌وجود آورنده فرهنگ و تمدن اسلامی است که ثمرات علمی، بهداشتی-درمانی، اجتماعی و فرهنگی فراوانی در توسعه جامعه و رفع نیازهای روز آن در طول تاریخ داشته است.

در حال حاضر نیز اگر فرهنگ «وقف» این ثروت عظیم مردمی، که بر اعتقادات دینی و انگیزه‌های نوع دوستی مردم تکیه دارد، با روش‌های درست تبلیغی، به نسل امروز شناسانده شود، علاوه بر قدردانی از واقفان و نیکوکاران گذشته که یادگارهای ماندگاری از خود بر جای گذاشته‌اند، نسل حاضر و آیندگان نیز به انجام کارهای خیر و عام‌المنفعه تشویق خواهند شد. با تبیین ارزش‌های اسلامی چون سنت وقف، خواهیم دید که هیچ یک از نیازهای روز جامعه از دید واقفان نیک‌سرشت به‌دور نمانده است.

از جمله مشکلات امروز بشریت در سطح جهان مسأله محیط زیست و چگونگی حفظ آن می‌باشد. ما در این نوشتار کوتاه علاوه بر توجه فرهنگ اصیل اسلام به حفظ محیط زیست و طراحی محیط و ایجاد فضای سبز و عنایت به موضوع آب و آبیاری، به نقش تاریخی موقوفات در این باره خواهیم پرداخت و معتقدیم که وقف که یکی از بهترین و ماندگارترین روش‌های مشارکت مردمی در حل مشکلات

جامعه می‌باشد و در زمینه حفاظت از محیط زیست می‌تواند منشاء خدمات فراوانی باشد.

در کنار مشکلاتی که بشر امروز دارد فاجعه به هم خوردن تعادل محیط زیست، یکی از مهم‌ترین مسائل امروز انسان است. در پی یافتن علل این مسأله، بی‌تردید یکی از مهم‌ترین عوامل عبارت است از: بسط و توسعه فناوری. از یک سو فناوری، دستاوردهای بسیار عظیم و شگفت‌انگیزی برای بشر داشته است، از سوی دیگر همین عامل سازنده و دگرگون‌کننده زندگی انسان خود را در معرض نابودی قرار داده است.

به‌طور کلی نقش موقوفات اسلام در سه مقوله عمده محیط زیست، حائز اهمیت می‌باشد:

۱- طراحی محیط شهری؛ ۲- موضوع آب و آبیاری به عنوان زمینه اصلی فراهم‌کننده حیات و بهداشت در محیط زیست؛ ۳- ایجاد فضای سبز.

در کنار آثار بی‌شمار اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و اخروی وقف، جلوه فضایی آن به شکل نقطه‌ای، نواری و گسترده، چشم‌انداز فرهنگی حوزه‌های زیست‌شهری و روستایی را آرایش می‌دهد و از این بابت است که وقف در جغرافیای جهان بینی و جغرافیای فرهنگی شهرهای جهان اسلام و بالخصوص کشور ما جایگاه والایی می‌یابد؛ زیرا هر چند وقف در دیگر ادیان نیز نظایری دارد، اما در نظام جهان بینی اسلامی به‌صورت رکن مهم و پویای به کار گرفته شده، که از قوه‌های محرکه حفظ و نشر معارف اسلامی، بزرگداشت، گرامیداشت و دوام مراسم مذهبی و نیز از جهاتی برآورنده نیازهای متنوع مادی انسان در هر عصر و زمان در دنیا و موجب رستگاری او در جهان عقبی است. موضوع و املاک و مستغلات و رقیبات موقوفه می‌تواند، از سنگ‌نشته‌ای کوچک، درختی مثمر، زمین کشاورزی، باغ میوه، قلمستان

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Modiriyat Shabri
شماره ۲۱ - پاییز ۱۳۸۷
No.21 Autumn 2008

■ ۶۰ ■

(تصویر شماره ۱) کاروانسرای شاه عباس اصفهان نمونه بنای خدماتی وقفی (مأخذ: منبع شماره ۱۴)

و بیشه، قنات، نهر، آب انبار، دکان، حمام، خانه، مسجد، حسینیه، مدرسه، بیمارستان، روستا، کارخانه تا عمارات مجموعه‌های وقفی را تا بنیاد کوی و شهرهای وقفی برای تأمین مقاصد خدایسندانه شامل شود. بدین ترتیب وقف سیستم لازمی در تحقق برخی از ضرورت‌های دین است. کیفیت عمومی شهرسازی، شیوه ترکیب و طراحی سازمان فضایی کارکردهای اساسی زندگی انسان در حوزه‌های زیست، بخصوص شهرها، از همان آغاز اسلام بر محور بنیاد سه کارکرد اصلی یعنی مسجد (یا جامع یا حوزه علمیه)، ساختمان‌های دستگاه اجرایی حکومت و بازار، به ترتیب برای انجام و اجرای ضرورت‌های دینی - فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در شهرها و حوزه‌های تابعه روستایی آنها حرکت می‌کرد. این سه کارکرد اصلی یا ارکان زندگی در مرکز و کانون شهرها جایگزین و یا بر پا می‌شدند. وجود این کارکردها، منطبق با ماهیت دین اسلام، به عنوان نظام فراگیر زندگی دنیوی و اخروی امت اسلامی است.

مشارکت و دخالت مردم در سازماندهی محیط پیرامون خود از طریق ایجاد و احداث بناهای وقفی یکی از جنبه‌های مهم تأثیر وقف در تشکل و قوام جوامع بشری به شمار می‌رود. (تصویر ۱)

به‌طور کلی نقش وقف در حیات جوامع انسانی آن‌چنان وسیع و گسترده است، که باید از آن به عنوان یک «نظام» نام برد. نظام به این عنوان که وقف تمام ابعاد و جنبه‌های مختلف یک جامعه انسانی را شامل می‌شود و کمتر اموری از جامعه را می‌توان یافت که از پوشش نظام وقف خارج باشد. علی‌رغم گستردگی و شمول فعالیت‌های وقفی در جامعه تاکنون بحث جدی در زمینه‌های مهمی چون نقش وقف در شکل‌گیری فضاهای شهری و همچنین تأثیر ضوابط و مقررات شهرسازی در توسعه و گسترش موقوفات صورت نگرفته است.

یکی از ویژگی‌های مهم انسان‌ها دخالت در محیط زیست طبیعی و ساختن محیط مصنوع جهت زندگی اجتماعی است. در میان ساخته‌های دست انسان، بی‌شک فضاها و محل‌های زندگی شهری پیچیده‌ترین و در عین حال مهمترین مصنوع بشری بوده و در واقع عصاره تلاش و تمدن انسانی در روی زمین در شهرها تجلی پیدا کرده است.

در شکل‌گیری و تشکل فضاها و ساختارهای شهری، عوامل مختلفی دخالت دارند. از مهمترین عواملی که از سوی محققان مختلف تأکید زیادی بر نقش آنها در شکل‌گیری فضاهای شهری شده است، می‌توان به این سه عامل اشاره کرد. ۱- عامل جهان‌بینی یا چگونگی نگرش به جهان؛ ۲- عامل اقتصادی یا چگونگی تعریف جهان مادی؛ ۳- عامل اقلیمی - محیطی با شرایط محیط زیست طبیعی. در تاریخ شهرنشینی ایران برحسب اهمیت و نقش مسلط هر یک از این عوامل، شاهد شکل‌گیری فضاهای شهری گوناگون و مختلفی هستیم. در بین این عوامل بی‌شک تأثیر عامل جهان‌بینی و ارزش‌های دینی و مذهبی بر ساخت و تولید فضاهای شهری بویژه در دوره اسلامی بسیار تعیین‌کننده و مهم است. به همین دلیل در ایران علی‌رغم گوناگونی و تنوع محیط‌های طبیعی و اقلیمی، شاهد ساخت‌وساز فضایی مشابه در اکثر شهرها در طی تاریخ دوره اسلامی هستیم. از این‌رو یکی از ویژگی‌های این گونه شهرها که تحت حاکمیت و تسلط اسلام شکل گرفته‌اند، انصاف به واژه اسلامی و «شهراسلامی» است. این واژه به خوبی نقش فرهنگ و اعتقادات اسلامی در شکل‌گیری شهرها و فضاهای شهری در سرزمین‌های اسلامی را، در مقایسه با سایر ادیان و مذاهب، نشان می‌دهد. این توضیح ضروری است که با توجه به حجم بالای موقوفات و کارکردهای متنوع، موارد وقفی در ساماندهی فضاهای شهری چون تکایا، حسینیه‌ها، آب‌انبارها، کاروانسراها، مدارس، مساجد، باغات، اراضی کشاورزی وقفی و مواردی از این دست، پژوهش حاضر، صرفاً به بررسی موقوفاتی که در قالب اینبه پدید آمده‌اند، اشاره دارد و جهت رعایت اختصار در مقاله، دیگر موارد مورد مطالعه در این باب به واکاوی در سایر پژوهش‌ها محول شده است.

۱. مبانی نظری:

مفهوم وقف

وقف عبارت است از اینکه عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود. «(ماده ۵۵ قانون مدنی). جمع این واژه اوقاف است. به مال و زمین وقف شده، موقوفه گفته می‌شود (صادقی‌گلدر، ۱۳۸۵: ۱). وقف از جمله عقود معینی است، که در فقه

امامیه، از اعتبار خاصی برخوردار می‌باشد (ابراهیم‌حسن، ۱۴۲۲:۳۴).

پیشینه در ایران

در اواخر شاهنشاهی ساسانیان بنیادهای نیکوکاری به منظور رستگاری روان، در ایران بنیاد شد؛ که پول آن صرف کمک به تنگدستان و احداث تأسیسات عام‌المنفعه می‌شد. همین بنیادها بعدها الگویی برای وقف اسلامی شدند.

در ایران در تشکیلات اداری دوره سامانیان (۳۸۹-۲۶۱ هجری) از دیوان موقوفات و یا دیوان اوقاف نام برده شده، که کار آن رسیدگی به امور مساجد و اراضی موقوفه بوده است (دریایی، ۱۳۸۳:۸۳).

انعقاد وقف

برای انعقاد وقف به جز شرایط اساسی که در جدول شماره ۱ ذکر گردیده، شرایط خاصی ضروری می‌باشد، که عبارتند از:

۱. حبس عین: منظور از حبس مال موقوفه این است که واقف (وقف‌دهنده)، در مدت وقف، حق هیچ‌گونه دخل و تصرفی در عین موقوفه ندارد. یعنی واقف حق ندارد که مال موقوفه را بفروشد، یا این که هرگونه نقل و انتقال حقوقی نسبت به مال موقوفه انجام دهد؛ یا تصرفی در مال موقوفه بکند، که منافی وقف باشد.
۲. تسبیل منفعت: وقف در صورتی صحیح می‌باشد، که منظور واقف از وقف، حبس عین، به منظور قرب الهی و فی سبیل الله باشد.
۳. قابلیت بقای عین: «فقط وقف مالی جایز می‌باشد، که با بقای عین بتوان از آن منتفع شد...» (ماده ۵۸ قانون مدنی). بنابر این وقف مالی که در صورت

استفاده از آن مال، قابلیت بقا ندارد، باطل می‌باشد؛ به عنوان مثال خوراکی‌ها را نمی‌توان وقف نمود.

۴. قبض عین: وقف از عقود تشریفاتی می‌باشد. بنابر این وقف زمانی تحقق پیدا می‌کند، که واقف عین موقوفه را در اختیار موقوف‌علیه (کسی که وقف به نفع اوست) یا موقوف‌علیهم قرار دهد و عین موقوفه به قبض موقوف‌علیه یا موقوف‌علیهم درآید (قاری‌الهروی، ۱۴۱۸:۱۲۴).

آثار وقف

وقف از جمله عقود لازم می‌باشد. بنابر این بعد از انعقاد وقف، واقف نمی‌تواند از آن برگردد و اختیار هر گونه تصرفی در عین موقوفه را از دست می‌دهد. این است که ماده ۶۱ قانون مدنی در عبارتی مفصل بیان می‌کند: «وقف بعد از وقوع آن به نحو صحت و حصول قبض لازم است و واقف نمی‌تواند از آن رجوع کند یا در آن تغییری بدهد، یا از موقوف‌علیهم کسی را خارج کند، یا کسی را داخل در موقوف‌علیهم نماید، یا با آنها شریک کند، یا اگر در ضمن عقد متولی معین نکرده، بعد از آن متولی قرار دهد، یا خود به عنوان تولیت دخالت کند» (عمره، ۱۴۱۲:۶۴).

دست‌های بخشنده و نگاه‌های مهربانی که از اقشار محروم جامعه دستگیری می‌کنند و با وقف بخشی از دسترنج خود، گره‌های بسیاری را از مشکلات زندگی نیازمندان می‌گشاید، حقیقتاً خود را مجرای فیوضات ربانی و تجلی‌گاه اوصاف بخشندگی و رحمانیت پروردگار قرار داده‌اند و بر این توفیق بی‌نظیر شاکر هستند. خداوند بزرگ که خود فیاض علی‌الاطلاق و معطی وجود و منبع همه خیرها و خوبی‌هاست، کسانی را که واجد چنین صفاتی باشند، گرامی داشته و در قرآن مجید با آیه کریمه «والله یحب‌المحسنین» و آیات بسیاری دیگر ستوده است (ابراهیم‌حسن، ۱۴۲۲:۱۳۱).

فصلنامه مدیریت شهری
Modiriyat Shahrī
شماره ۲۱ - پاییز ۱۳۸۷
No.21 Autumn 2008

۶۲

شرایط وقف	دوام	یعنی وقف باید ابدی باشد نه موقت
	تنجیز	یعنی وقف معلق و مشروط نباشد.
	به تصرف دادن	یعنی مسلط کردن موقوف‌علیهم یا متولی یا حاکم بر موقوفه و برداشتن تسلط خود از آن.
	از خود بیرون کردن	یعنی بر خود وقف نکردن.

(جدول شماره ۱) شرایط اساسی برای وقف (منبع: نگارندگان)

خصوصیات اجتماعی و اقتصادی وقف اسلامی

وقف بهترین و مؤثرترین وسیله تکافل اجتماعی اسلامی است. از امتیازات شریعت اسلامی آن است، که مسلمان را بر تکافل اجتماعی ترغیب می‌نماید، آنان را بر صدقه‌دادن در راه‌های خیر و اعانه مساکین تشویق می‌کند. نصوص قرآن کریم و احادیث نبوی بر این مطلب تأکید می‌کند. این نصوص شرعی در زمان‌های گذشته انگیزه مهمی بوده تا مسلمانان صدقه دهند و اموال خود را در راه‌های مختلف خیر و بهبود وقف نمایند. (تصویر ۲ نمونه‌ای از بناهای وقفی در ایران را نشان می‌دهد) (صادقی گلدر، ۱۳۸۵: ۱۹۲). درباره وقف، آیاتی مخصوص در قرآن کریم مذکور نیست، لیکن آن چه کلاً بر کردن کارهای خیر وجود دارد، دال بر این کارها است. بعضی از علمای اسلام چند آیه مبارکه را در این راه آورده‌اند: از آن جمله آیه:

وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ [البقره: ۱۷۷].

«به خویشاوندان و یتیمان و درماندگان و وامانداگان در راه و گدایان دهد و در راه آزادسازی بردگان صرف کند و نماز را بر پا دارد و زکات را بپردازد، وفاکنندگان به پیمان خود بوده، هنگامی که پیمان بندند و در برابر فقر و به هنگام نبرد شکیبایند، اینان کسانی هستند، که راست می‌گویند و به راستی پرهیزکاران اینانند» (ابراهیم حسن، ۱۴۲۲: ۸۷).

مسلمانان عقیده دارند که هر صدقه آنها علی‌رغم منفعت دنیوی، مفاد و ثواب اخروی را دارا می‌باشد، از جمله آن صدقه‌ها وقف هم می‌باشد، وقف از قدیم‌الایام در تمدن اسلامی و پیشبرد آن نقش مهم ایفا نموده، در کتاب‌های حدیث و سیرت آمده است: در حدیث شریف از حضرت جابر بن عبدالله نقل است، که حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وسلم فرمودند: هر فرد قادر به وقف در میان صحابه، برخی از دارایی خود را وقف گردانیده بود (ابن‌الجوزی، ۱۳۵۹: ۲۲۶).

واقعی در کتاب مغازی، نقل می‌کند: مخیرق بن نصر (۳هـ ق) به پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وسلم وصیت کرد، تا اموالش را که هفت باغ بود، در راه خدا به مصرف رساند،

حضرت نیز آنها را موقوفه قرار داد، تا اصل باغ‌ها محفوظ ماند و ثمره‌هایش مورد استفاده امت اسلامی قرار گیرد.

(تصویر شماره ۲) مقبره عمو عبدالله
(ماخذ: منبع شماره ۱۷)

هر تمدن از خود خاصیت‌ها و نشانه‌هایی دارد، که آن را از تمدن‌های دیگر جدا می‌سازد، اکثر این نشانه‌ها و خاصیت‌ها از اصول و اهداف اساسی آن تمدن سرچشمه می‌گیرد. تمدن اسلامی بین سایر تمدن‌ها، صاحب امتیاز اصل تکافل اجتماعی بین افراد جامعه می‌باشد، که در زمانه‌های مختلف به پیمان وسیع تطبیق گردیده است. مسلمانان به استناد این اصل، شکل یک بدن را داشتند، مصیبت یک فرد، مصیبت تمام جامعه محسوب می‌گردد. لذا مسلمانان سعی دارند تا در مالی که خداوند به آنان ارزانی فرموده، مسافران و نیازمندان را شریک سازند. این تکافل و احساس برادری و هم‌نوع‌پروری را در سایر ادیان نمی‌یابیم. نظام وقف در زمان جاهلیت رواج نداشت، رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وسلم، صحابه کرام رضوان‌الله‌علیهم‌اجمعین را به خاطر رفع احتیاجات فقرا به این نوع صدقه تشویق نمود.

غربی‌ها بعد از آنکه با تمدن اسلامی آشنایی حاصل کردند وقف را شناختند. مؤسساتی چون (انجوسکونیه) را مبنی بر وقف در فقه اسلامی تأسیس نمودند. ولی آنان هدف این عمل خویش را محض نفع دنیوی قرار دادند که با آخرت و ثواب آن ربطی نداشت. مشهورترین وقف در آمریکا، وقف «جون او کیسفلیر» می‌باشد.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Modiriyat Shahrī
شماره ۲۱ - پاییز ۱۳۸۷
No.21 Autumn 2008

قرآن	(آل عمران، آیه ۹۲؛ مزل، آیه ۲۰؛ بقره، آیه ۱۷۷) (بقره، آیات ۲۶۰-۲۶۳، ۲۶۱-۲۶۶) (آیه ۴۶ سوره کهف و آیه ۷۶ سوره مریم)
سنت	دومین منبع وقف سنت است. و سنت به قول، فعل و تقریر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تعریف شده است.
اجماع و عقل	در فقه امامیه وقف مشروع و حتی ممدوح است و می توان گفت که اکثریت قریب به اتفاق فقهای سایر مذاهب اسلامی نیز، موافق قول امامیه اند.
جوامع دیگر	در کشورهای اروپایی، وقف به معنایی که در قوانین ما وجود دارد به چشم نمی خورد، ولی مؤسسه های خیریه فراوانی در سراسر جهان به وجود آمده و املاک و اموالی برای آنها تخصیص یافته و فروش و انتقال آن املاک و اشیا نیز منع شده است.

(جدول شماره ۲) منابع اصلی ترویج وقف (منبع: نگارندگان)

بسیاری از عناصر و اجزای شهری را که نقش عمده ای در عملکرد و حیات زندگی شهری دارند، می توان مشاهده کرد؛ که نظام وقف در شکل گیری آنها نقشی بسزا داشته است (Pion, 2000: 143).

این تأثیر به گونه ای است، که اگر فضاهای عمومی و عام المنفعه که در ساختار شهرهای سنتی ایران تقریباً بسیاری از آنها موقوفه اند حذف شود، چیزی جز مجموعه ای پراکنده و گسسته از مساکن، دکان های تجاری و در کل فضاهای خصوصی باقی نمی ماند. در واقع بسیاری از فضاهای عمومی در شهرهای سنتی ایران که عامل اصلی پیوند مجموعه عناصر تشکیل دهنده شهر به یکدیگرند، وقفی می باشند (Trancik, 1986: 202). از نظر کالبدی، نقش وقف را می توان در ایجاد و احداث خردترین عناصر کالبدی شهر نظیر مساجد، مدارس، حمام ها، آب انبارها، سقاخانه ها، روشنایی معابر و بازارچه ها، تا شکل گیری و تولید کلان ترین فضاهای شهری نظیر بازارها و مجموعه های وقفی مشاهده و پیگیری کرد، جدای از

در حالی که غرب از این اصل نظام اسلامی استفاده نموده، اولی است که ما نیز به طرز بهینه از آن استفاده نموده و ضرورت های اجتماعی و اقتصادی جامعه خود را رفع نماییم. عمل وقف در بسیاری مراجع و منابع دینی و غیردینی مورد توجه قرار گرفته که اصلی ترین این منابع در جدول ۲ ذکر گردیده است.

۲. موقوفات و فضای شهری:

نقش وقف در ساماندهی فضاهای شهری

وقف یکی از ارزش های والای انسانی است، که تحت تأثیر جهان بینی دینی و مذهبی اسلام، علاوه بر این که از نظر اجتماعی و اقتصادی کارکردهای فراوان و مهمی در زندگی روزانه و فعالیت های شهری دارد، از نظر کالبدی نیز نقش بسیار مؤثری در شکل دهی به ساخت فضایی شهرهای دوره اسلامی بویژه شهرهای ایران داشته است (Harold Vreeland, 1957: 290). با نگاهی گذرا به سیما و بافت کالبدی شهرهای ایران،

فصلنامه مدیریت شهری
Modiriyat Shahrī
شماره ۲۱ - پاییز ۱۳۸۷
No. 21 Autumn 2008

۶۴

(تصویر شماره ۳) مسجد ذوالفقار (آذیران) در اصفهان نمونه ای از بنای عمومی وقفی (مأخذ: منبع شماره ۱۷)

۲- سفرنامه ابن بطوطه
پر از ذکر این مراکز
است و به عنوان درج
۶۰/۱ آمده است: مزار
ابو یعقوب زاویه ای برای
اطعام مسافرین دارد که
می گویند وقف آن از طرف
سلطان صلاح الدین الایوبی
بوده است.

و انتقال بودن موقوفات و صرف منافع رقبات آنها در راه مقاصد خیر و برای کارکردها و مصالح جامعه مسلمین، موجب شده است، که تعداد زیادی از موقوفات یا رقبات، به خصوص املاک غیرمنقول چون مساجد (تصویر شماره ۳)، حوزه‌های علمیه مدارس، کتابخانه‌ها، بیمارستان‌ها، مسافرخانه‌ها، آب‌انبارها، و قنوات، پل‌ها، حمام‌های عمومی و بازار که کم‌وبیش، دارای ساختار پایدار و استواری هستند، از سایر عناصر شهری پایدارتر باقی مانده‌اند. از جمله مشخصات مهم بناهای وقفی در شهرهای سنتی ایران، در نظر گرفتن تعدد روابط در بهره‌وری از آنهاست (Blunt, 1966: 101).

مراد از تعدد روابط، میزان وجود ابعاد مختلف روابط، در زمینه‌های مختلف فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و کالبدی و زیرمجموعه‌های هر یک از آنها در شبکه روابط بین عناصر شهری است. وضعیت به اصطلاح مطلوب برای ساختار فضایی شهر آن است، که این چهار نوع رابطه به صورت هم‌وزن، در شبکه روابط فضایی کالبدی شهر حضور داشته باشند، در غیر این صورت با تمرکز روابط در یک حوزه خاص، عملاً روابط، تک‌عملکردی شده و فضا از کارکرد سایر حوزه‌ها محروم می‌شود، در حالی که تنوع عملکردها، یکی از اصول سازمان فضایی شهرهاست (Mohammadi, 2002: 38).

در ساختار فضایی شهرهای سنتی ایران، از مراکز مهم شهری که تعدد روابط در آن را به شکل بارزی می‌توان مشاهده کرد، بازارهای شهری هستند. در ساختار فضایی شهرهای سنتی ایران، بازار (تصویر شماره ۴) و مجموعه‌ای از دکان‌های وقفی فقط یک مرکز تجاری نیست (فقط منحصر به روابط اقتصادی نمی‌شود)؛ بلکه وجود عناصر و عملکردهای متعدد و متنوع، نظیر مدارس علمیه دینی و مساجد و مواردی از این دست، در درون بازار موجب تنوع روابط در ساختار روابط بازار می‌شود. در واقع اهمیت و جایگاه بسیار مهم بازار در ساختار فضایی شهرهای سنتی ایران را که همانند لولایی تمام اجزا و عناصر شهری را به هم پیوند می‌دهد، باید در تعدد و تنوع روابط بین عناصر و عملکردهای آن جستجو کرد (حاجی‌قاسمی، ۱۳۸۳: ۸).

بسیاری آثار و تک‌بناهای شاخص و مهم شهری، در تاریخ شهرسازی ایرانی-اسلامی به مجموعه‌های کالبدی پیوسته و همبسته‌ای در مقیاس‌های مختلف شهری، از مقیاس یک مرکز محله یا محله تا مقیاس مرکز شهر و یا شهر بر می‌خوریم، که سنت وقف در شکل‌گیری آنها نقش اساسی داشته است (Stevens, 1962: 70).

بسیاری از شهرهای قدیمی، اغلب محله‌های کوچکی بوده‌اند، که بتدریج شکل گرفته‌اند و با افزایش جمعیت و توسعه بناها و اماکن، به شهر تبدیل شده‌اند. این محله‌ها که از پیش طراحی نشده بودند، برای احداث و ایجاد مراکز و فضاهای خدماتی-عمومی در آنها بالطبع هیچ‌گونه پیش‌بینی به عمل نمی‌آمد، ولی در عین حال شاهد هستیم، که شهرهای سنتی و قدیمی ایران در نظام و ساختار محله‌ای خود از انسجام و پیوستگی قوی برخوردار بوده‌اند و تقریباً بسیاری از خدمات و نیازهای شهری و محله‌ای به شکلی خودجوش و طبیعی در آنها ایجاد شده بود. این اجزا و عناصر، عموماً بدون اتکا به منابع و اعتبارات دولتی و در چهارچوب نظام وقف و با سرمایه‌های مردم احداث می‌شدند. در واقع تحت تأثیر فرهنگ وقف، بسیاری از تأسیسات زیربنایی و روئینایی در مجتمع‌های زیستی بدون این که حکومت‌ها اصولاً وظیفه‌ای در ایجاد آنها احساس کنند، توسط مردم ساخته می‌شدند (Hooglund, 1982: 316).

نظام وقف نه تنها موجب ساخت و ایجاد بسیاری از فضاها و عناصر با ارزش شهرها بوده است، بلکه ارتباط و پیوند معنوی و نزدیک موقوف با امور دینی و مذهبی، سبب ماندگاری و پایداری فضاهای شهری موقوفه در طی زمان شده است. در یک نظر اجمالی می‌توان گفت مالیکت بسیاری از آثار و عناصر شهری که در زمره موارث فرهنگی و تاریخی کشور به شمار می‌روند، وقفی است. در واقع علل ماندگاری بسیاری از میراث‌های معماری و شهرسازی ایران در بستر زمان را باید در نقش فرهنگ متعالی وقف جستجو کرد. از طرف دیگر اصول و ویژگی‌های نظام وقف به گونه‌ای است که بسیاری از این فضاها و عناصر از طریق رقبات درآمدزایی که بر آنها وقف شده‌اند، خود را محافظت و مرمت کرده و در نهایت آبادان و معمور، بر جای باقی مانده‌اند. همچنین ماهیت ابدی، دایمی و غیرقابل فروش

نقش موقوفات در طراحی فضای شهری اصفهان

با استیلای مغولان بر ایران، به سال (۱۶هـ.ق)، مرحله درخشانی از تمدن و فرهنگ اسلامی-ایرانی که مرکزیت آن بیشتر در خراسان بود، به افول گرایید (کسائیان، ۱۳۸۳:۲۴۹).

تقریباً پس از سه قرن، زمینه‌ای فراهم شد، تا شعله‌های تمدن اسلامی-ایرانی، دگر بار از دل انبوه خاکسترها سربرآورد و پس از غروب آفتابی که از خراسان برآمده بود، آفتاب تمدن اسلامی-ایرانی از افق اصفهان طلوع کرد و این شهر را به کانون عظیم علم و هنر و معرفت و حکمت و شعر و ادب مبدل ساخت. اصفهان از آن پس برای قرن‌ها نگین انگشتری مشرق زمین شد. نکته‌ای مهم که می‌بایست به آن اشاره کرد، نقش فرهنگ وقف در شکل‌گیری اصفهان، به عنوان کانون دومین مرحله درخشش تمدن اسلامی-ایرانی است (استیرن، ۱۳۷۷:۱۸۱). همچنان که تأثیر نهاد وقف در تشکیل

مرحله نخست درخشش این تمدن پیش از هجوم مغول را نباید از یاد برد؛ دوران شکوفایی اصفهان را باید دوران طلایی وقف در تاریخ ایران دانست و از قرن یازدهم هجری تاکنون، آثار آن با وضوح بیشتری مشخص گردید (همایی شیرازی اصفهانی، ۱۳۸۴:۱۲۳).

مرکزیت اصفهان در دوره‌هایی از تاریخ ایران موجب شده است، این منطقه کانون توجه پژوهش‌های جهانی قرار گیرد و این که علی‌رغم همه تحقیقات انجام گرفته در عرصه‌های مختلف جامعه‌شناسی و مردم‌شناختی، هنری و زیبایی‌شناختی توسط

(تصویر شماره ۴) سردر بازار قیصریه نمونه‌ای از وقف در فضاهای تجاری شهری در شهر اصفهان (مأخذ: منبع شماره ۲۲)

منظور از شدت روابط، میزان فراوانی روابط بین عناصر ساختار شهری است. به عنوان مثال تعداد روابطی که بین فعالیت‌های تجاری و مذهبی در ساختار شهری صورت می‌گیرد، میزان فراوانی روابط دوکاربری محسوب می‌شود. در صورتی که میان فراوانی روابط عناصر در ابعاد چهارگانه افزایش یابد، به همان نسبت استحکام ساختار فضایی - کالبدی شهر افزایش می‌یابد (Lockhart, 1939:303).

اصولاً باید گفت یک‌سری از بناهای وقفی از نظر تاریخی بسیار پراهمیت‌اند و حتی در حال حاضر در برخی جاها از اهمیت سرشاری برخوردارند. نهاد وقف یا موقوفات برای جغرافیای اجتماعی، فرهنگی و جغرافیای اقتصادی شرق اسلامی و بویژه شهرهای آن از سه‌جنبه دارای اهمیت است: ۱- به لحاظ اهمیت تکوینی و مکانی؛ ۲- از لحاظ اهمیت اجتماعی و اقتصادی؛ ۳- از لحاظ اهمیت سیاسی (Harold Vreeland, 1957:171).

(جدول شماره ۳) انواع متداول بناهای وقفی را نشان می‌دهد.

(جدول شماره ۳) گونه‌های متداول بناهای وقفی به لحاظ عملکرد (منبع: نگارندگان)

مذهبی	مساجد، تکایا، حسینیه‌ها
تجاری	بازارچه، سراها
آموزشی-فرهنگی	مدارس علمیه، کتابخانه
خدماتی	آب‌انبارها، بیمارستان‌ها، پل‌ها، حمام‌ها، سقاخانه‌ها، قنوت، کاروانسراها

محققان، اندیشمندان و سفرنامه‌نویسان داخلی و خارجی، موضوع وقف از دیدگاه‌ها و دیدگاه‌ها تا حدود زیادی پنهان مانده است (همان: ۱۴۲).

شهر اصفهان با داشتن آثار باستانی متعدد و بی‌نظیرش، در میان شهرهای ایران شاخص و متمایز است. متجاوز از ۲۷۳ اثر باستانی ثبت شده مهم و باارزش در این شهر وجود دارد، که قسمت اعظم آن را موقوفات شهر تشکیل می‌دهد و دیدن این همه آثار شهری و هنری، تجلی روح و هنر گذشتگان را به ما می‌نمایاند. موقوفات شهر اصفهان، اغلب در خارج از شهر، دارای رقباتی است، که درآمد آنها به حفظ و نگهداری موقوفات کمک شایانی می‌کند. توسعه و گسترش شهر اصفهان در ادوار مختلف تاریخی با موقوفات شهر بی‌ارتباط نیست (Jamalzadah, 1983:62). انسان‌های خیر در هر دورانی به ایجاد هسته‌های اولیه محلات نوین، یعنی مسجد، حمام، بازارچه و سقاخانه و غیره مبادرت کرده‌اند، که نقش بسیار مهمی در توسعه شهر اصفهان داشته است (تصویر شماره ۵).

(تصویر شماره ۵) حمام علی‌قلی آقا نمونه‌ای از بناهای خدماتی وقفی در شهر اصفهان (مأخذ: منبع شماره ۱۲)

در این شهر، موقوفات مهم چون مسجد، کاروانسرا، مدرسه، حمام و بازارچه به صورت مجتمع در کنار یکدیگر و اغلب در بخش تجاری شهر قرار گرفته‌اند؛ که معرف اندیشه‌های منطقی، اقتصادی و اصولی ساخت شهر در گذشته بوده است (هنرفر، ۱۳۴۶:۳۳).

پراکندگی جغرافیایی موقوفات اصفهان

گزارش اوقاف نشان می‌دهد که موقوفات این استان و بویژه شهر اصفهان از اهمیت خاصی برخوردار است، به طوری که شهر اصفهان دارای ۱۴۰۲ موقوفه و ۴۹۴۹ رقبه و استان اصفهان دارای ۵۳۸۳ موقوفه و ۱۸۱۷۸ رقبه می‌باشد (پازوکی، ۱۳۸۴:۱۳۶).

به این نکته باید توجه داشت، که ارزش موقوفات به رقبات آن بستگی دارد. در حقیقت، رقبات است که موقوفات را حفظ می‌کند و پایدار نگه می‌دارد و به این نکته نیز باید اشاره شود، که اغلب آثار باستانی در شهر اصفهان، موقوفه‌اند و مطالعات اجمالی ما در شهر اصفهان بیانگر این واقعیت است، که اگر آثار باستانی فعلی شهر، موقوفه نبوده و رقبه نداشتند، شاید بناها، این چنین پایدار باقی نمی‌ماندند؛ زیرا درآمد رقبات، اول برای حفظ و پایداری موقوفات به کار می‌رفته و بعد برای مقاصد دیگر خرج شده است. نکته دیگر این که بعضی از موقوفات شهر مانند آب‌انبارها و کاروانسراها، طویله‌ها و بناهایی از این دست، در حال حاضر قابل استفاده نیست و تنها به صورت میراث فرهنگی و یادگار معماری‌های اعصار گذشته باقی مانده است (سجادی، ۱۳۸۳:۲۱).

(جدول شماره ۴) نسبت درصد موقوفات و رقبات شهر و استان اصفهان (منبع: نگارندگان)

اصفهان	شهر	استان	استان/شهر
موقوفات	۱۴۰۲	۵۳۸۳	۲۶%
رقبه‌ها*	۴۹۴۹	۱۸۱۷۸	۲۷%
کل	۶۱۵۱	۲۳۵۶۱	۲۶%

* رقبه ملک و زمینی است که به کسی داده شود که تا عمر دارد از آن بهره و فایده ببرد و همچنین روستاهایی را شامل می‌شود که جمعاً تشکیل املاک موقوفه یا خالصه را بدهند.

مطالعه نقشه پراکندگی جغرافیایی موقوفات مهم شهر اصفهان برای ما روشن می‌کند که بافت‌های قدیمی شهر دارای موقوفات بیشتری هستند، یعنی به نسبت قدمت محلات بر تعداد موقوفات افزوده می‌شود؛ ولی بافت‌های جدید شهری، موقوفات کمتری دارند. ضمناً بخش بازار اصفهان دارای تراکم موقوفات بیشتری است، که اغلب آنها را مراکز مذهبی مانند مساجد، مدارس، امامزاده‌ها، مقبره‌ها و تکایا تشکیل می‌دهند. بخش جنوبی شهر به واسطه سکونت آرامه در آن که از عصر صفویه (شاه‌عباس اول، ۱۰۰۵ ه.ق) مسکونی شده، دارای موقوفات کمتری است.

همان‌طور که از جدول فوق بر می‌آید، ۲۲ درصد از کل بناهای شهر اصفهان، به موقوفات اختصاص یافته است. همچنین نسبت درصد موقوفات و رقبات شهر به استان تقریباً برابر می‌باشد (۲۶ درصد).

وقف محله

علاوه بر مرسومات جاری در گذشته در شکل‌گیری محلات، زمانی هدف‌های اجتماعی و مقاصد سیاسی و اقتصادی در پیدایش آن‌ها نقش مهمی داشته‌اند. مطالعاتی که تا امروز صورت گرفته است، توجه پژوهش‌گران را کمتر به تأثیر وقف در پیدایش محلات معطوف داشته است. در این بررسی اجمالی، تنها به روند پیدایش محلات وقفی، که هسته‌های اصلی و اولیه آنها با موقوفات بنیان نهاده شده، اشاره خواهد شد.

از قرن چهارم تا عصر شاه‌عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق)، شهر اصفهان از دو محله، به نام‌های

«جوباره» در شهر اصفهان پدید آمد. در این دوره، طرح‌های عمرانی بسیار بزرگی، کالبد شهری را دگرگون کرد و این تغییر و تحول، حاصل اندیشه‌های علمی و شهرسازی مدیران مملکتی و حکمای آن عصر بوده است. اما این بدان معنا نیست که عامه مردم، سهمی در عمران و آبادانی شهر نداشته‌اند؛ برعکس، انسان‌ها نسبت به توان‌های مادی و معنوی خود گام‌های مثبتی برداشته‌اند. به طوری که انسان‌های خیر و توانگر با آگاهی کامل و با جهان‌بینی خویش، که از دین مبین اسلام نشأت گرفته بود، به توسعه و گسترش شهر کمک‌های فراوان نمودند و با ایجاد هسته‌های مرکزی محلات، موجب گسترش شهر اصفهان گردیدند (تصاویر شماره ۶ و ۷).

شکوفایی‌های اقتصادی شهر در اندک زمانی، آن را به یک مرکز بازرگانی مهم جهان تبدیل کرد و در نتیجه تجار و ثروتمندان شهرهای مختلف به آن روی آوردند و با ساختن مساجد، حمام‌ها، بازارچه‌ها، کاروانسراها، حسینیه‌ها و سقاخانه‌ها، هسته‌های اصلی محلات جدیدی را پایه‌گذاری کردند و خانه‌های خود را نیز به صورتی زیبا و مجلل در جوار آنها بنا نمودند. مطالعه تاریخ بنای آنها در نقاط مختلف شهر، بیانگر آن است که گسترش شهر در چه زمانی صورت پذیرفته است (Singer, 1936:313).

مطالعات در شهر اصفهان، نشان می‌دهد، که در حال حاضر حدود ۱۵۷ محله و کوی کوچک و بزرگ با اسامی باستانی وجود دارد که تاریخ پیدایش آنها اغلب برای ما روشن است. از تعداد ۱۵۷ محله اصفهان، ۳۱ محله به نام شخصیت‌های معروف نام‌گذاری شده

(تصویر شماره ۷) امامزاده جعفر اصفهان
(مأخذ: منبع شماره ۱۳)

(تصویر شماره ۶) مسجد جامع خوزان
(مأخذ: منبع شماره ۲۲)

است و اغلب آنها اسامی واقفان را بر خود دارند؛ البته منظور وقف تمام محله نیست، بلکه تنها هسته‌های اصلی و مرکز محلات، که مساجد، حمام‌ها، بازارچه و گاهی حسینیه، کاروانسراها و سقاخانه و چاه آب تشکیل‌دهنده آن است و معمولاً اشخاص خیر و توانگر این بناها را می‌ساختند و آنها را وقف می‌نمودند و از درآمد واحدهای اقتصادی چون حمام، بازارچه و کاروانسرا مخارج حفظ و نگهداری همین بناها را تأمین می‌کردند و حتی اسم خود را بر روی همین محلات می‌گذاشتند. با توجه به مطالب بیان شده در بالا نسبت درصد محلات وقفی به کل محلات شهر اصفهان ۱۹ درصد می‌باشد.

موقوفات اصفهان و برنامه‌ریزی شهری

در اصفهان، با مسأله‌ای به نام موقوفات و رقبات آن روبه‌رو هستیم، که دخل و تصرف در موقوفات از نظر شرعی جایز نیست. در حالی که اراضی و بناهای موقوفات و رقبات آن سهم قابل توجهی را در زمین‌های شهری به خود اختصاص داده است، بدون شک مسئولان و دست‌اندرکاران عمران شهری، بدون در نظر گرفتن توزیع فضایی بناهای موقوفه و رقبات آن در شهر زیبای اصفهان نمی‌توانند به طراحی با اهداف جامع و قابل قبول دست یابند.

موقوفات و رقبات آن در شهر اصفهان، از نظر اقتصادی و فقهی، ویژگی‌های خاصی دارد و از نظر معماری، به خصوص معماری اسلامی نیز در آن چنان سطحی قرار دارد، که از طرف یونسکو به عنوان شهری با میراث‌های فرهنگی متنوع به ثبت رسیده است.

پراکندگی جغرافیایی و توزیع فضایی موقوفات و رقبات آن در شهر اصفهان، با بافت‌های قدیمی و فرسوده شهری منطبق است.

به علاوه، بافت قدیمی این شهر با وسعتی در حدود ۱۳۰۰ هکتار نیاز به آن چنان برنامه‌ریزی شهری دارد که از یک طرف بازسازی، نوسازی و سالم‌سازی شهر را تأمین کند و از طرف دیگر آسیب‌پذیری و یا نابودی بناهای موقوفه و رقبات آن

را به حداقل برساند. بنابر این می‌توان گفت شناخت دقیق موقوفات و ویژگی‌های آنها از ضروریات عمده طراحان و برنامه‌ریزان توسعه شهری برای بافت‌های قدیمی شهر محسوب می‌شود.

با این همه، عظمت موقوفات شهر اصفهان و توزیع فضایی آنها در بافت قدیمی، هرگز اجازه نمی‌دهد که گستردگی آن در مقوله یک پژوهش بیان گردد، چنین امری، پژوهش‌های بنیادی و کاربردی بسیار وسیعی را می‌طلبد. پرواضح است که نتایج حاصل از این مطالعات، در نخستین قدم برای برنامه‌ریزی‌های توسعه و سالم‌سازی بافت‌های قدیمی نه تنها نیاز جغرافی‌دانان، شهرسازان، برنامه‌ریزان، معماران، و جامعه‌شناسان را برآورده می‌سازد، بلکه از نظر حفظ آثار اسلامی و سنت وقف ارزش فوق‌العاده‌ای دارد (Blake, 1999:246).

نتیجه گیری:

پژوهش حاضر تلاشی است در بررسی «اهمیت کمی و کیفی موقوفات در اقتصاد و سازمان فضایی جامعه در شهر تاکنون». سیر شناخت پدیده از مشاهده پدیده‌های سطحی به تحلیل آنها، با شیوه تتبع در متون تاریخی و وقف‌نامه و غور در ماهیت‌شناسی جامعه و سازمان فضایی است و در کنار آن تحلیل ساختاری چگونگی پیدایی و برقراری رابطه بین اجزا و شهر.

همچنین این پژوهش نشان می‌دهد که تنها از مردم مسلمان و جامعه و امت مسلمان، که حامل ارزش‌های اسلامی و عامل بدان‌ها هستند، شهر اسلامی با کمک اندیشه معماران مسلمان برمی‌خیزد و عناصر یا اجزای صوری سیستم شهر اسلامی ناب در واقع بازتاب مادی همین ارزش‌ها توسط شهرآفرینان است.

وقف، بازتاب روح اسلامی است، که در مقدمه به جلوه‌هایی از آن اشاره شد. اهمیت وقف چنان است که متجاوز از ده درصد مبنای کشاورزی و نیز تاحد زیادی تأسیسات تجاری-صنعتی بازار و خیابان‌های شهری وقف می‌باشد و تقریباً تعمیرات، تأسیسات و

- انتشارات آگه، ۱۳۸۳.
- ۱۲- همایی شیرازی اصفهانی، جلال‌الدین، کتاب تاریخ اصفهان، چاپ اول، تهران: انتشارات هما، ۱۳۸۴.
- ۱۳- هنرفر، لطف‌الله، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، چاپ اول، تهران: انتشارات ثقفی، ۱۳۴۶.
- 14- Blunt, Wilfrid, (1966), Isfahan: Pearl Of Persia, Published by Elek,
- 15- Harold Vreeland, Herbert, Barnett, Clifford R., (1957), Iran, Published by Human
- 16- Hooglund, Eric James, (1982), Land and Revolution in Iran, 1960-1980 Published by University of Texas Press, USA.
- 17- Jamālzādah, Muhammad Alī, Jamalzadeh, Sayyed Mohammad Ali, Heston, W.L., (1983), Isfahan is Half the World: Memories of a Persian Boyhood, Published by Princeton University, USA.
- 18- Lockhart, Laurence, (1939), Famous cities of Iran, Published by W. Pearce & Co.
- 19- Blake, Stephen P., (1999) Half the World: The Social Architecture of Safavid Isfahan, 1590-1722, Published by Mazda Pub, Oxford, England.
- 20- Mohammadi, Ali, (2002), Islam Encountering Globalization, Published by Rutledge, New York, USA.
- 21- Pion, (2000), Environment and Planning, Published by Pion Ltd, London, England.
- 22- Singer Caroline, Baldrige, Cyrus Leroy, (1936), Half the World is Isfahan, Published by Oxford University Press, Oxford, UK.

تجهیزات داخلی آنها، مراسم مذهبی و تعزیه‌داری، روضه‌خوانی، افطار و حتی گلاب‌پاشی جاری در مساجد و حسینیه‌های بدون درآمدهای وقفی امکان‌پذیر نیست. از این رو است که اقتصاد و سازمان فضایی شهرها از جمله اصفهان در حد مقدمات کمی و کیفی در پرتو فرهنگ اسلام از نهاد وقف سرچشمه می‌گیرد و نقش جهان‌بینی را در آرایش سازمان فضایی شهر روشن می‌سازد.

قهرست منابع:

- ۱- ابراهیم‌حسن، حسن، تاریخ اسلامی دارالجلیل، چاپ ۱۵، بیروت، لبنان: ۱۴۲۲هـ.
- ۲- ابن‌الجوزی، عبدالرحمن، المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک، حیدرآباد، هند: ۱۳۵۹.
- ۳- استیرن، هانری، اصفهان تصویر بهشت، ترجمه جمشید ارجمند، تهران: انتشارات فرزاد، ۱۳۷۷.
- ۴- پازوکی، ناصر و شادمهر، عبدالکریم، آثار ثبت‌شده ایران در فهرست آثار ملی، چاپ اول، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور، ۱۳۸۴.
- ۵- حاجی‌قاسمی، کامبیز، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، بناهای بازار، دفتر نهم، تهران: انتشارات روزنه، ۱۳۸۳.
- ۶- دریایی، تورج، شاهنشاهی ساسانی، برگردان مرتضی ثاقب‌فر، چاپ یکم، تهران: نشر ققنوس، ۱۳۸۳.
- ۷- سجادی، سیداحمد، قاسمی، رحیم، میراث حوزه اصفهان، تهران: موسسه فرهنگی مطالعاتی الزهراء(س)، ۱۳۸۳.
- ۸- صادقی‌گلدر، احمد، مقدمه‌ای بر فرهنگ وقف، تهران: انتشارات صائغ، ۱۳۸۵.
- ۹- عماره، محمد، امنیت اجتماعی فی‌الاسلام، برگردان مجید احمدی، چاپ اول، تهران.
- ۱۰- قاری‌الهروی، الملا علی، فتح باب‌العنایه شرح‌النقایه، مجلد ۵۶۵/۲، بیروت: دار الأرقم بن ابي الأرقم، ۱۴۱۸هـ- ۱۹۹۷م.
- ۱۱- کسایبان، نصرالله، میرعلایی، احمد، اصفهان، تهران:

فصلنامه مدیریت شهری
Modiriyat Shahrī
شماره ۲۱ - پاییز ۱۳۸۷
No.21 Autumn 2008

23- Stevens, Roger, (1962) The Land of the Great Sophy, Published by Methuen, London, England.

24- Trancik, Roger, (1986), Finding Lost Space: Theories of Urban Design, Published by John Wiley and Sons, USA.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری

Modiriyat Shahri

شماره ۲۱ - پاییز ۱۳۸۷

No.21 Autumn 2008

■ ۲۱ ■

پروژه نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی